

УДК 373.5.016:62/64]:37.035.172.12
DOI <https://doi.org/10.33989/2524-2474.2022.79.264514>

ДЕДЕНЄВ ОЛЕКСАНДР
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4499-592X>

ЦИНА АНДРІЙ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8353-9153>

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА СФОРМОВАНОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ У ТРУДОВОМУ НАВЧАННІ

У статті розглядається проблема формування громадянської відповідальності учнів на уроках трудового навчання. Визначено феномен громадянської відповідальності як інтегративний вияв низки її складових компонентів: просуспільно-активна життєва позиція; самостійність, наполегливість, самоаналіз, самоконтроль та самоорганізація у суспільних відносинах; виконання громадянських норм і цінностей; чесність; готовність відповідати за власні вчинки; привласнення норм і принципів суспільної моралі; національна і планетарна свідомість. Зроблено висновок, що показником набуття учнями оптимальних рівнів громадянської відповідальності є опанування ними її складовими компонентами. Визначено критерії сформованості громадянської відповідальності, які визначають міру опанування її складниками учнями за ознакою продуктивності їхнього вияву в освітній діяльності та розвитку громадянських якостей школярів: знання та розуміння громадянських норм і цінностей; сформованість ціннісних ставлень до складових громадянської відповідальності; активність вчинків у застосуванні практичного досвіду громадянської відповідальності. На підставі обґрунтованих критеріїв та показників сформованості громадянської відповідальності учнів визначено рівні її сформованості: високий, достатній, середній та початковий. Експериментальним шляхом виявлено результативність формування громадянської відповідальності учнів основної школи на уроках трудового навчання. Позитивну динаміку зростання було виявлено на трьох рівнях сформованості громадянської відповідальності (достатньому, середньому і початковому), а на високому рівні було встановлено регресію. Позитивна динаміка зростання початкового рівня та негативна регресія на високому рівні сформованості громадянської відповідальності свідчать про те, що наявні традиційні підходи до формування громадянської відповідальності учнів основної школи у процесі трудового навчання є недостатньо ефективними та потребують концептуального коригування і відповідної організації за спеціально підібраними методами навчання.

Ключові слова: громадянська відповідальність; трудове навчання; сформованість

Сучасна освіта переживає суттєві зміни, які пов'язані з організаційно-управлінською, правовою, економічною модернізаціями, визначенням нових цілей відповідно до вимог інформаційного суспільства. Посилюється значення виховного потенціалу освітнього процесу, ролі громадянської освіти, розвитку демократичних засад у навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу й організації соціальної практики учнів. Соціальне замовлення, за концепцією Нової української школи (2016), вимагає від системи освіти здійснення підготовки активної, конкурентоспроможної особистості, компетентної у розв'язанні життєвих, професійних проблем, готової до виконання громадянських обов'язків, відповідальної за власне благополуччя і розвиток своєї країни. З огляду на це, важливим стає формування громадянської відповідальності учнів протягом навчання у загальноосвітньому навчальному закладі.

Свідомими громадянами не народжуються, ними стають у процесі освіти та виховання. При цьому одним із найбільших викликів сучасної школи є створення демократичного середовища для навчання й виховання дітей на основі цінностей демократії і прав людини.

На етапі переходу до нових освітніх стандартів, зорієнтованих на розвиток ключових компетентностей, Міністерство освіти і науки України разом із небайдужою громадськістю та освітянами здійснило оновлення навчальних програм трудового навчання для учнів 5-9 класів, увівши чотири наскрізні тематичні лінії для формування ключових і предметних компетентностей, зокрема і «громадянську відповідальність» (Дятленко, Лещук, & Медвідь, 2017).

Проблемі формування громадянської відповідальності учнів присвячені роботи вітчизняних дослідників І. Голіної, Л. Кияшко (2002), С. Іконнікової, В. Лісовського (1982), А. Макаренка (1990), Ю. Молчанової, Л. Парашенко, Н. Протасової (Беремо участь у демократії, 2016), О. Овчарук (2013), В. Сухомлинського (1977) та ін. Серед зарубіжних науковців виділимо J. Prasanth (2004), який у своїй книжці «Методи викладання громадянства» відстоює міжпредметний підхід до впровадження громадянської освіти у загальну освіту, також Р. Голлоба, В. Вайдінгера (2012), П. Крапфа (Навчання демократії, електронний ресурс), Д. Роу, В. Таелмана В., Т. Хаддлестона

(Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5-9 клас, 2017), які аналізують загальний інтегральний підхід до освіти для демократичного громадянства і виділяють три дидактичних підходи до неї: навчання «про демократію та права людини», навчання «через демократію та права людини», навчання «для демократії та прав людини».

Водночас питання на рівні універсальної наукової та дієвої системи формування громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні досі залишалося відкритим. Напрацювання сучасних досліджень є психолого-педагогічним підґрунтям для обґрунтування цілісного підходу до формування громадянської відповідальності учнів. Результати цих досліджень дають змогу визначити феномен формування громадянської відповідальності як інтегративний вияв низки її складових компонентів, пов'язаних із особливостями освітньої діяльності.

Мета статті – на основі цілісного наукового аналізу визначити теоретико-методичні засади дослідження, експериментально визначити стан сформованості громадянської відповідальності у трудовому навчанні учнів основної школи. Для досягнення поставленої мети були визначені такі завдання

1. Визначити критерії, показники та рівні сформованості громадянської відповідальності як результату трудового навчання школярів.
2. Експериментально перевірити сформованість громадянської відповідальності учнів основної школи на уроках трудового навчання.

Для вирішення поставлених завдань на різних етапах наукового пошуку використано комплекс таких взаємопов'язаних та адекватних меті й завданням дослідження методів: теоретичні методи – аналіз, класифікація, узагальнення теоретичних підходів вітчизняних і зарубіжних науковців у галузі філософії, соціології, педагогіки, психології для вивчення особливостей формування громадянської відповідальності; емпіричні методи – спостереження, вивчення педагогічної практики, експеримент (констатувальний) та контент-аналіз його результатів з метою встановлення рівнів сформованості громадянської відповідальності в учнів; методи *математичної статистики з метою відображення педагогічного явища в кількісних показниках*, аналіз даних констатувального експерименту, відстеження тенденцій в кількісно-якісних змінах рівнів сформованості громадянської відповідальності учнів, перевірки надійності та валідності результатів дослідно-експериментальної роботи.

Аналіз наукових досліджень із формування громадянської відповідальності створює підґрунтя для визначення цього феномена як тривалого періоду онтогенезу, зумовленого інтегративними вимогами й особливостями вияву на оптимальному рівні компонентів, які складають сферу життєдіяльності особистості. Контент-аналіз досліджень структури громадянської відповідальності дає змогу диференціювати її загальні компоненти за такими ознаками, що характеризують людину: просупільно-активна життєва позиція; самостійність, самоаналіз та самоконтроль у виконанні громадянських норм і готовність відповідати за власні вчинки; привласнення норм і принципів суспільної моралі; національна і планетарна свідомість; чесність виконання громадянських норм і цінностей; чесність, готовність відповідати за власні вчинки; привласнення норм і принципів суспільної моралі; національна і планетарна свідомість (рис. 1).

Проведений нами аналіз результатів досліджень з розуміння

Рис. 1. Компонентний склад громадянської відповідальності

громадянської відповідальності вказує на важливий вплив її структурних компонентів та рівня їхньої сформованості на розвиток в учнів готовності до самореалізації у подальшій життєвій діяльності. Узагальнюючи результати наукових досліджень щодо розуміння сутності поняття «громадянська

відповідальність», ми робимо висновок, що досягнення учнями оптимальних рівнів громадянської відповідальності складається внаслідок досягнення ними її складових компонентів.

Визначення якості громадянської відповідальності учнів за критеріями, показниками та рівнями її вияву дає змогу характеризувати її ефективність (Якобсон, 1981). У якості основного діагностичного методу нами визначений метод контент-аналізу документів, продуктів освітньої діяльності й особистісних виявів учнів 5-9 класів.

Критерії громадянської відповідальності визначають міру сформованості її складників в учнів за ознакою продуктивності їхнього вияву в освітній діяльності та розвитку громадянських якостей школярів: знання та розуміння громадянських норм і цінностей; сформованість ціннісних ставлень до складових громадянської відповідальності; активність вчинків у застосуванні практичного досвіду громадянської відповідальності (Крапф, 2016; Иконникова, & Лисовский, 1982). Оцінюванню підлягала не лише освітня ефективність та навчальна успішність, а й широкий перелік показників громадянської відповідальності, які з перебігом часу суттєво змінювалися.

Показники сформованості громадянської відповідальності характеризують міру продуктивності її компонентів та розвитку громадянських якостей школярів як зрілих суб'єктів. Проведений аналіз досліджень структури громадянської відповідальності дає нам змогу диференціювати її загальні складники за показниками, які складають значущі характеристики громадянської відповідальності та забезпечують успішність освіти учнів основної школи (рис. 1).

Рівні сформованості громадянської відповідальності характеризують досягнення суб'єктів базової шкільної освіти різного ступеня їхнього вияву у освітній діяльності та визначаються нами на підставі критеріїв продуктивності суспільного вияву складових громадянської відповідальності. Оскільки формування громадянської відповідальності виявляється у динаміці успіхів учнів 5-9 класів, то це вимагає аналізу рівнів її вияву, уникаючи негативних оцінок (незадовільно та неприйнятно), за позитивними показниками індивідуальних особливостей у їхньому досягненні (високий, достатній, середній, початковий), які використовуються в оцінюванні успішності шкільної освіти за 12-бальною шкалою. При чому, початковий рівень є тим пороговим значенням сформованості громадянської відповідальності, який визначається мінімальними вимогами державних освітніх стандартів. Решта рівнів вищого рангу визначаються нами як референтні (опорні) точки, що описують типові вимоги щодо очікуваних рівнів індивідуальних досягнень щодо сформованості громадянської відповідальності осіб, що навчаються в основній школі.

Конкретизація й опис показників сформованості громадянської відповідальності дозволили визначити авторський інструментарій діагностики її стану (див. табл. 1).

Таблиця 1

Загальні критерії, показники та рівні сформованості громадянської відповідальності за результатами освітньої діяльності школярів

№ п/п	Критерії Оцінювання	Показники оцінювання	Рівні сформованості
1.	Активність вчинків у застосуванні практичного досвіду громадянської відповідальності	- Готовність відповідати за власні вчинки; - самостійність, наполегливість, самоаналіз, самоконтроль та самоорганізація у суспільних відносинах.	Високий 10-12 балів
2.	Вияв ціннісних ставлень до складових громадянської відповідальності	- Просуспільно-активна життєва позиція; - чесність; - виконання громадянських норм і цінностей.	Достатній 7-9 балів
		- Привласнення норм і принципів суспільної моралі; - національна і планетарна свідомість.	Середній 4-6 бали
3.	Знання та розуміння громадянських норм і цінностей	- Обізнаність щодо громадянських норм і цінностей .	Початковий 1-3 бали

Експериментальне дослідження було спрямоване на виявлення результативності формування громадянської відповідальності учнів основної школи на уроках трудового навчання.

Експериментальна робота здійснювалася в умовах освітньої діяльності Комунальних закладів «Полтавська загальноосвітня школа I-III ступенів № 19» та «Полтавська гімназія «Здоров'я» № 14» Полтавської міської ради Полтавської області.

Програма дослідно-експериментальної перевірки стану сформованості громадянської відповідальності учнів основної школи на уроках трудового навчання складалася із констатувального експерименту, у якому взяли участь 323 учні, відібрані зі школярів експериментальних класів, за вимогами однорідності успішності навчання, і був спрямований на визначення ефективності традиційного трудового навчання щодо формування громадянської відповідальності учнів 5-9 класів.

Із метою визначення впливу трудового навчання на кількісно-якісні показники громадянської відповідальності учнів основної школи та для з'ясування динаміки цього процесу нами було здійснено поетапне діагностування рівнів сформованості складників громадянської відповідальності учнів шляхом вивчення представленої в табл. 1 схеми-характеристики учнів, заповненої нами разом із учителями трудового навчання. У якості критеріїв сформованості громадянської відповідальності було використано динаміку змін її складових.

Попереднє діагностування учнів 5-9 класів, дало нам змогу виявити, за допомогою якісного аналізу даних, наведених у таблиці 2, динаміку сформованості у них громадянської відповідальності. Рівень сформованості

Таблиця 2

Розподіл учнів 5-9 класів за рівнями сформованості громадянської відповідальності (констатувальний експеримент), (%)

Рівні сформованості громадянської відповідальності																			
Початковий 1-3 бали					Середній 4-6 балів					Достатній 7-9 балів					Високий 10-12 балів				
5кл.	6кл.	7кл.	8кл.	9кл.	5кл.	6кл.	7кл.	8кл.	9кл.	5кл.	6кл.	7кл.	8кл.	9кл.	5кл.	6кл.	7кл.	8кл.	9кл.
7,6	13,6	16,7	18,3	19,0	14,7	18,1	17,2	22,5	26,8	16,2	22,9	21,5	21,3	21,1	29,2	28,3	23,7	18,3	14,4

громадянської відповідальності в учнів основної школи виявився невисоким, а в окремих випадках була зафіксована її регресія (рис. 1).

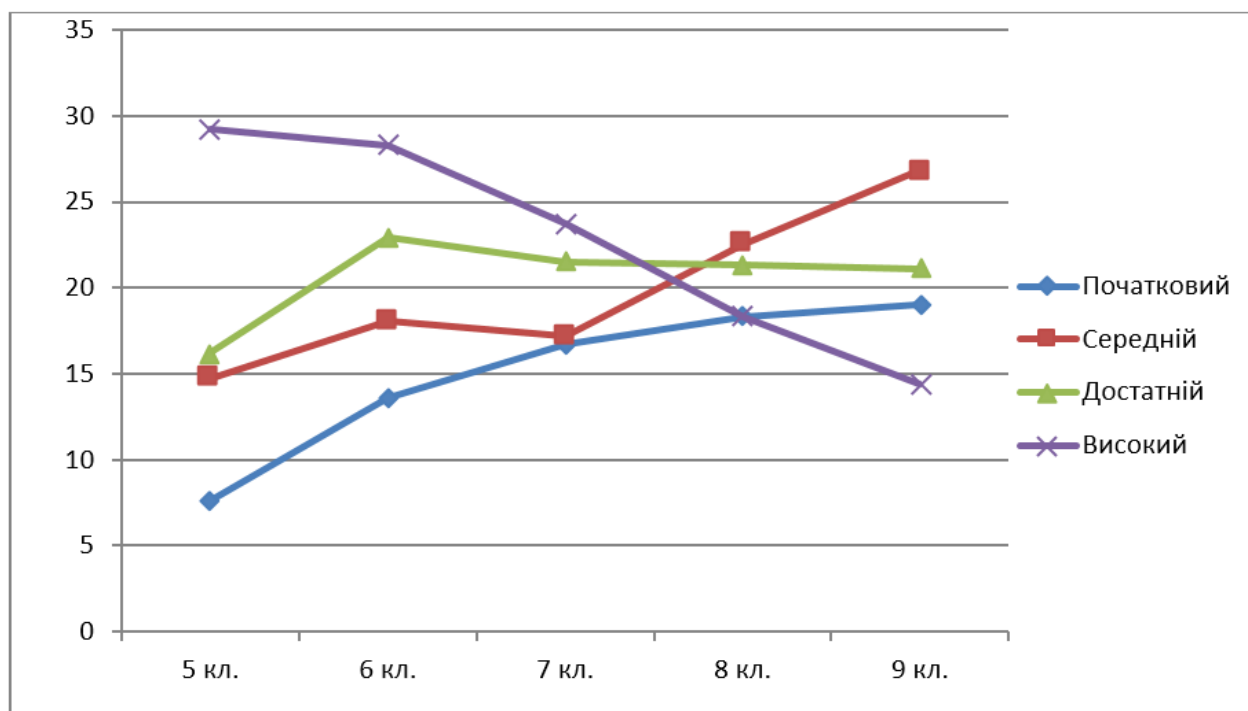

Рис. 1. Розподіл учнів 5-9-х класів за рівнем сформованості громадянської відповідальності під час констатувального експерименту, (%)

Це підтверджує існування зазначеної Національною доктриною розвитку освіти в Україні на період до 2021 року проблеми зниження суспільної моралі, духовності, культури поведінки частини учнівської молоді внаслідок відсутності цілісної системи її соціалізації та духовного розвитку.

Аналіз отриманих у ході проведеного констатувального дослідження результатів зрізу вказав на те, що наявні традиційні підходи до формування громадянської відповідальності учнів основної школи у процесі трудового навчання є недостатньо ефективними та потребують концептуального коригування та відповідної організації за спеціально підібраними методами навчання.

Результати констатувального експерименту, незважаючи на специфіку навчального предмету трудове навчання, індивідуальні нахили та здібності учнів 5-9 класів, можна розглядати як закономірний результат упровадження мети, методологічних засад і методів традиційного формування громадянської відповідальності учнів основної школи.

Отже, отримані результати дослідно-експериментальної роботи дають нам змогу стверджувати, що існуюча система традиційних методів є недостатньою для формування громадянської відповідальності учнів основної школи.

Висновки. Результати дослідження засвідчують досягнення його мети та вирішення поставлених завдань, що стало підґрунтям для формулювання таких висновків:

1. Проаналізовано зміст ключового поняття дослідження «громадянська відповідальність», під яким розуміємо тривалий період онтогенезу, зумовлений інтегративними вимогами й особливостями вияву на оптимальному рівні таких складників життєдіяльності особистості: просуспільно-активна життєва позиція; самостійність, наполегливість, самоаналіз, самоконтроль та самоорганізація у суспільних відносинах; виконання громадянських норм і цінностей; чесність; готовність відповідати за власні вчинки; привласнення норм і принципів суспільної моралі; національна і планетарна свідомість.
2. Визначено чотири рівні сформованості громадянської відповідальності учнів основної школи: за критерієм активності вчинків у застосуванні практичного досвіду громадянської відповідальності – високий рівень (показники вияву: готовність відповідати за власні вчинки; самостійність, наполегливість, самоаналіз, самоконтроль та самоорганізація у суспільних відносинах); за критерієм вияву ціннісних ставлень до складових громадянської відповідальності – достатній рівень (за показниками вияву виконання громадянських норм і цінностей, просуспільно-активна життєва позиція; чесність); середній рівень (за показниками вияву: привласнення норм і принципів суспільної моралі; національна і планетарна свідомість); за критерієм знання та розуміння громадянських норм і цінностей – початковий рівень (за показником вияву обізнаності щодо громадянських норм і цінностей).
3. Дослідно-експериментальна перевірка сформованості громадянської відповідальності учнів основної школи на уроках трудового навчання довела, що позитивну динаміку зростання було виявлено на трьох рівнях сформованості громадянської відповідальності (достатньому, середньому і початковому), а на високому рівні була виявлена регресія

Перспективним напрямом подальших досліджень вважаємо розробку системи ефективних методів формування громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні. Результатом цього стане створення задекларованої Національною доктриною розвитку освіти України у XXI столітті системи виховання свідомих громадян – патріотів і професіоналів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Голіна І. В., Кияшко Л. О. Місце громадянської активності у процесі формування особистості як суб'єкта політичного життя. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*. 2002. № 771. С. 65–74.
- Голлоб Р., Вайдінгер В. «Зростаємо в демократії»: плани уроків для початкового рівня з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів. Київ: Основа, 2012. Т. 2. URL: https://www.schools-for-democracy.org/images/documents/83/zrostaemo_u_demokratiyi_ua.pdf
- Голлоб Р., Крапф П. Навчання демократії: збірник практичних занять з освіти дітей для демократичного громадянства та освіти з прав людини. Київ: Основа, 2008. Т. 6. URL: <https://www.living-democracy.com/uk/textbooks/volume-6/>
- Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5-9 клас / М. Рафальська та ін. Київ: [б. в.], 2017. 136 с. URL: <https://base.kristti.com.ua/?p=5054>
- Дятленко С. М., Лещук Р. М., Медвідь О. Ю. Трудове навчання. 5-9 класи. Харків: Ранок, 2017. 128 с.
- Иконникова С. Н., Лисовский В. Г. На пороге гражданской зрелости: об активной жизненной позиции молодого человека. Ленинград: Лениздат, 1982. 172 с.
- Крапф П. Беремо участь у демократії: плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для старших класів середньої школи. Київ: Основа, 2016. Т. 4. URL: <https://www.living-democracy.com/uk/textbooks/volume-4/>
- Макаренко А. С. Методика виховної роботи. Київ: Рад. школа, 1990. 336 с.
- Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи / заг. ред. М. Грищенко. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

- Овчарук О. В. Характеристики освіти для демократичного громадянства: європейський контекст. *Постметодика*. 2013 № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Postmetodyka_2013_3_12
- Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. шк., 1977. Т. 4. 640 с.
- Якобсон П. М. Психологические компоненты и критерии становления зрелой личности. *Психологический журнал*. 1981. № 4. С. 141–149.
- Prasanth J. K. *Methods Of Teaching Civics*. New Delhi : Discovery Publishing House. 2004. 280 p.

REFERENCES

- Diatlenko, S. M., Leshchuk, R. M., & Medvid, O. Yu. (2017). *Trudove navchannia. 5-9 klasy [Work training. Grades 5-9]*. Kharkiv: Ranok [in Ukrainian].
- Holina, I. V., & Kyiashko, L. O. (2002). Mistse hromadianskoi aktyvnosti u protsesi formuvannia osobystosti yak sub'iekta politychnoho zhyttia [The place of civic activity in the process of forming a person as a subject of political life]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Seriya: Psykholohiia [Bulletin of VN Karazin Kharkiv National University. Series: Psychology]*, 771, 65-74 [in Ukrainian].
- Hollob, R., & Vaidinher, V. (2012). «Zrostaemo v demokratii» : plany urokiv dlia pochatkovoho rivnia z pytan osvity dlia demokratychnoho hromadianstva ta osvity prav liudyny dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv [Growing up in a democracy: Lesson plans for entry-level democracy and human rights] (Vol. 2). Kyiv: Osnova. Retrived from https://www.schools-for-democracy.org/images/documents/83/zrostaemo_u_demokratiyi_ua.pdf [in Ukrainian].
- Hollob, R., & Krapf P. (2008). *Navchannia demokratii: zbirnyk praktychnykh zaniat z osvity ditei dlia demokratychnoho hromadianstva ta osvity z prav liudyny [Teaching Democracy: A Collection of Practical Lessons on Educating Children for Democratic Citizenship and Human Rights Education]* (Vol. 6). Kyiv: Osnova. Retrived from: <https://www.living-democracy.com/uk/textbooks/volume-6/> [in Ukrainian].
- Hryshchenko, M. (Ed.). *Nova ukrainska shkola : kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly [The new Ukrainian school: conceptual principles of secondary school reform]*. Retrived from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> [in Ukrainian].
- Iakobson, P. M. (1981). Psikhologicheskie komponenty i kriterii stanovlennia zreloi lichnosti [Psychological components and criteria for the formation of a mature personality]. *Psychological Journal*, 4, 141-149 [in Russian].
- Ikonnikova, S. N., & Lisovskii, V. G. (1982). *Na poroge grazhdanskoi zrelosti: ob aktivnoi zhiznennoi pozitsii molodogo cheloveka [On the threshold of civic maturity: about the active life position of a young man]*. Leningrad: Lenizdat [in Russian].
- Krapf, P. (2016). *Beremo uchast u demokratii : plany urokiv z pytan osvity dlia demokratychnoho hromadianstva ta osvity prav liudyny dlia starshykh klasiv serednoi shkoly [Participating in Democracy: Lesson Plans for Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education for High School Seniors]* (Vol. 6). Kyiv: Osnova. Retrived from <https://www.living-democracy.com/uk/textbooks/volume-4/> [in Ukrainian].
- Makarenko, A. S. (1990). *Metodyka vykhovnoi roboty [Methods of educational work]*. Kyiv: Rad. Shkola [in Ukrainian].
- Ovcharuk, O. V. (2013). Kharakterystyky osvity dlia demokratychnoho hromadianstva: yevropeyskyi kontekst [Characteristics of education for democratic citizenship: the European context]. *Postmethods*, 3. Retrived from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Postmetodyka_2013_3_12 [in Ukrainian].
- Prasanth, J. K. (2004). *Methods Of Teaching Civics*. New Delhi : Discovery Publishing House.
- Rafalska, M., Boiarchuk, O., Herasym, N., Dovzhenko, I., Yevtushenko, R., Kidalova, N., Koroliuk, S., ... & Chushak, Kh. (2017). *Hromadianska vidpovidalnist: 80 vprav dlia formuvannia hromadianskoi ta sotsialnoi kompetentnosti pid chas vyvchennia riznykh shkilnykh predmetiv. 5-9 klas [Civic responsibility: 80 exercises for the formation of civic and social competencies in the study of various school subjects. Grades 5-9]*. Kyev [in Ukrainian].
- Sukhomlynskyi, V. O. (1977). *Vybrani tvory [Selected works]* (Vol. 4). Kyiv: Rad. shk. [in Ukrainian].

DEDENEV A. YU.,
TSYNA A. YU.

EXPERIMENTAL VERIFICATION OF CIVIL RESPONSIBILITY FOR STUDENTS IN LABOR EDUCATION

The article considers the problem of forming civic responsibility of students in the lessons of labor training. The phenomenon of civic responsibility is defined as an integrative manifestation of a number of its constituent components: socially active life position; independence, persistence, self-analysis, self-control and self-organization in public relations; compliance with civil norms and values; honesty; willingness to take responsibility for their own actions; appropriation of norms and principles of public morality; national and planetary consciousness. It is concluded that the indicator of students' acquisition of optimal levels of civic responsibility is their mastery of its constituent components. Criteria for the formation of civic responsibility are determined, which determine the degree of mastery of its components by students on the basis of productivity of their expression in educational activities and development of civic qualities of students: knowledge and understanding of civic norms and values; formation of value attitudes to the components of civic responsibility; activity of actions in application of practical experience of civic responsibility. On the basis of reasonable criteria and indicators of the formation of civic responsibility of students, the levels of its formation are determined: high, sufficient, medium and initial. The effectiveness of the formation of civic responsibility of primary school students in the lessons of labor training was revealed experimentally. Positive growth dynamics was found at three levels of civic responsibility (sufficient, medium and initial), and regression was established at a high level. Positive dynamics of growth of the initial level and negative regression at a high level of civic responsibility indicate that the existing traditional approaches to the formation of civic responsibility of primary school students in labor training are ineffective and require conceptual adjustment and appropriate organization of specially selected teaching methods.

Key words: civic responsibility; labor training; formation.